

ANADOLU'DA TÜRK KERAMİK SANATI

OKTAY ASLANAPA*

Anadolu keramik sanatı da bütün diğer sanatlar gibi, daha önceki Türk devirlerine bağlanarak geliştirilmiştir.

XI. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Karahanlılar, Semerkand'ın hemen yerli tekniği sayılabilecek renkli sırlı keramikleri, yazının en iyi şekilde değerlendirildiği diğer yüksek kaliteli keramiklerle birlikte geliştirmişlerdir. Slip dekorlu bu çeşit keramikler son yıllara kadar Semerkand çevresinde yapılmaya devam etmiştir. Londra Victoria and Albert Müzesi'nde, XIX. yüzyıldan kalma bu çeşit keramikler vardır.

Büyük Selçuklular zamanında, İran'da lâkabî adı ile tanınan keramiklerde, renkli sır tekniği elde edilmiştir. Selçuklular, Samarra'da başlayan perdah tekniğini yeni bir üslûp halinde başarı ile geliştirmişlerdir. Fakat Selçukluların Rey ve Keşan merkezlerinde ortaya koydukları asıl büyük yenilik minaî tekniğinin keşfedilmesi olmuştur. Minyatür ile yakın ilgili olan bol figürlü minaî keramikleri, Selçukluların kıyafetlerini, tiplerini ve o zamanki hayatını canlandıran konuları ele almıştır.

Minaî tekniği bazen perdahla birlikte kullanılmıştır. Altın perdahlı minaî keramikler en ince eserlerdir. Washington Freer Gallery'de ve Berlin Müzesi'nde minaî tekniği ile birer savaş sahnesini canlandıran keramik tabaklar, minyatür sanatı ile yakın ilgiyi gösterir. Minaî tekniği, Selçuklular tarafından İran'da tatbik edilmiş, Irak, Suriye ve Mısır'da tanınmamıştır. İran'dan sonra, yine Selçuklularla Anadolu'ya geçmesi, onların rolünü açıkça gösterir. Anadolu Selçukluları zamanında bugüne kadar perdahlı ve minaî tekniği ile bol miktarda çini ele geçirilmişse de, keramik bulunamamıştır. Alacaköy'ün yakınında Kalehisar'da yapılan kazılarda, XIII. yüzyıl başlarından çini fırınları ve keramik parçaları meydana çıkarılmıştır. Bunlar arasında tek bir küçük parça halinde, dışı kahverengi, içi sarı dekorlu perdahlı keramik kesin bir fikir vermekten uzaktır. Kalehisar'da bulunan yerli, karakteristik, asıl Selçuklu keramiği slip tekniği ile yapılmıştır. Sgraffito tekniğinde parçalar da çok çıkmış olup, bunlarda figürlü dekorlar hâ-

* Prof. Dr., Türk ve İslâm Sanatı Tarihi Profesörü, Atatürk Kültür Merkezi Üyesi.

kimdir. Bunun yanında, firûze sır altına siyah dekorlu keramik Anadolu Selçuklularında çok kullanılmış gibi görünüyor.^{1*}

İznik'te yapılan kazılardan anlaşıldığına göre, ilk Osmanlı keramikleri kırmızı hamurlu olup, hafif kabartma beyaz astar slip dekoru ile hazırlandıktan sonra renkli sıra batırılıp ikinci defa fırınlanıyordu. Böylece ilk İznik keramikleri, Kalehisar'dan bilinen slip astar dekoru tekniğindeki Selçuklu keramiklerine bağlanmıştır. XIV. yüzyıl ortasından itibaren İznik'te ortaya çıkan slip tekniğinde ilk Osmanlı Türk keramikleri, tek renkli sırla mavi, yeşil, koyu veya açık kahve renklerden biri ile yapılmıştır. Bunlarda figür olmayıp kıvrık dallı rumîler ve stilize çiçekler, dekorları meydana getirmektedir. Kazılarda bu çeşit keramiklerden iyi kaliteli parlak renkli parçalar, ayrıca sırlanmamış parçalar ve fırın artıkları bulunmuştur.²

İznik'te bundan sonra ikinci devir olarak yine kırmızı hamurlu, yakın zamana kadar "Milet İşi" diye tanınan keramik üslû³unun ortaya çıktığı, kazılar sonunda anlaşılmıştır. Bunlar, sıraltı tekniği ile yapılmış olup beyaz astar üzerine renkli dekorlar yapıldıktan sonra, şeffaf kurşun sırla kaplanmaktadır. Lâciverde bakan koyu kobalt mavisi hâkim renk olup, açık mavi, firûze, mor ve yeşil renkler de kullanılmıştır. Bunun yanında Selçuklu geleneğinin devamı olarak, firûze sır altına siyah dekorlu keramik de bulunmuştur. Sadeleştirilmiş natüralist motifler, kır çiçeklerinin sap, yaprak, çiçek ve tohumlarının basit şekillerinden geliştirilen motifler, yelpaze yapraklar, karanfil dalları, salkımlar ve çeşitli rozetlerden meydana gelmiş olup, Anadolu'nun bu ilk orijinal Türk keramiğinde ileri bir dekorlama kabiliyeti ve kuvvetli bir üslûp derhal göze çarpar. Süslemede iki ana şema olarak, içiçe geniş kuşaklar çizilip dekorlama veya alternatif olarak tekrarlanan iki yarı büyük motif çok görülür. Desenler, çizilip boyanmış kalın konturlar, ince bir uçla kazınip boyama (sgraffito) veya fırça ile serbest boyama şeklinde tamamıyla kontursuz olarak üç şekildedir. Radyal düzende kalın çizgiler ve yaprak, kalın şeritlerle geometrik süslemeler diğer önemli gruplardır. Dekoratif kuş figürleri de süslemeye girmiştir.³

Selçuklu keramiğinden bazı etkiler almış olmakla beraber, basit bir teknik, tek veya iki renkli motiflerle en ileri bir keramik üslûbu yaratılarak İznik sanatının parlak devri başlamıştır. Sayısız örneklerin hafif fırça ile çizilmesindeki ustalık, şaşılabilecek bir yaratma kuvveti gösterir. Acele dekorlanmış mahallî bir sanat eseri olan bu keramiklerin, sınırları ve yüzyılları

* Dipnotlar için makalenin İngilizce metninin dipnotlarına bakınız.

aşan bir tesir kuvveti vardır. İznik kazılarında, bugüne kadar bilinmeyen renk ve desenlerle binlerce parça ile ayrıca yanık, bozuk, birbirine kaynamış üç ayağa yapışmış parçalar, bir sürü fırın malzemesi ve sırlanmamış keramikler bulunmuştur. Geniş ölçüde yapılan bu çeşit keramiklerin, İznik'ten birçok yerlere ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Böylece İznik'te XIV. yüzyılın son yarısı ve XV. yüzyıl başında, Osmanlılarla canlı ve yaratma heyecanı dolu bir Anadolu keramik sanatı doğmuştur.

XV. yüzyıl sonuna doğru, İznik'te kaba, kırmızı hamurlu keramikler yerine beyaz sert hamurlu, porselene benzer mavi-beyaz keramiklerle yepyeni, şahane bir üslûp başlar. Koyu mavi renk bu üçüncü devir Osmanlı keramiklerinde de devam ediyor. Beyaz zemin çok temiz ve sert, şeffaf, rensiz sır çok ince, parlak ve tertemizdir. Dekorlar daha önce, XV. yüzyıl çinilerinde görülen rumî, hatayî ve stilize bulut motiflerinden meydana gelmekle beraber, bunlar adeta plastik bir etki bırakacak şekilde, bir görüşle ele alınmıştır. Başlangıçta hâkim olan koyu mavi renk, sonraları açılarak, daha hafif, sıcak bir mavi olmuştur. Godman Koleksiyonu'nda (şimdi Londra British Museum'da), Kütahyalı Abraham adı ile kitâbeli ve 1510 tarihli çini ibrikte, açık mavi renkler görülür. Bu ibriğe dayanarak aynı tipteki keramikler Kütahyalı Abraham üslûbu altında toplanmaktadır. Maviden başka ancak daha sonraki parçalarda kullanılan tek renk, soluk firûzedir. Renkler gibi başlangıçta çok ağır ve yüklü olan desenler de sonraları hafifler. New York Metropolitan Museum'da bu grupta bir de şamdan vardır.

İznik'te 1963 kazılarında ele geçen her çeşit mavi-beyaz keramikler arasında tavşan ve balık figürlü süslemeler, diğer dört ayaklı hayvanlar, hatta birbirine saldıran hayvanları gösteren küçük parçalar vardır. İstanbul'da E.H. Ayverdi özel koleksiyonundaki mavi-beyaz bir sürahide, birbirini kovalayan veya yanyana sıralanmış tavşan, köpek, tilki, karaca ve kuş figürleri gelişigüzel serpiştirilmiştir.

Bu seriden yapılmış cami kandillerinde, yazıya geniş bir yer ayrılmıştır. Çok defa mavi üzerine beyaz veya beyaz üzerine mavi olarak kûfi veya nesih (sülûs) yazılar görülür. Bu üçüncü devir Osmanlı keramiklerinde renk ve dekor bakımından Ming porselenlerinin tesiri olmakla beraber, Selçuklu devrinden gelme motifler, üslûbun gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu keramiklerin asıl merkezi İznik'tir, ikinci planda ise Kütahya diğer bir merkez olarak görülebilir. Kütahya'da evlerin altında kazı yapmanın imkânsızlığı yüzünden durum tam aydınlanamamıştır. Mavi-beyaz keramik üslûbunda ve kalitesinde olmakla beraber ayrı bir grup mey-

dana getiren yazıya benzer ince spiral kıvrıkdallar, çok küçük yaprak ve çiçeklerle dekorlu keramiklere yanlışlıkla Haliç İşi demek âdet olmuştur. Aslında bunlar, mavi-beyaz keramiklerin İznik'te yeni bir gelişmesidir. Önce spiral kıvrıkdallar arasında ince rumîlerden koyu renk madalyonlar, ince uzun yapraklar görülür. Sonra XVI. yüzyıl başlarında yalnız spiral kıvrıkdallar, küçük yaprak ve çiçeklerden daha hafif ve sade bir dekor hâkim olmuştur.

Yine Godman Koleksiyonu'nda (şimdi Londra'da British Museum'da) çok ince spiral kıvrıkdallarla dekorlu, boynu kırık bir sürahinin tabanındaki kitâbede, sipariş üzerine 1529'da Kütahya'da yapıldığı yazılmıştır. Bazen bu süslemeler, diğer mavi-beyaz dekorla karışık, bazen de kâsenin içi spiral, dışı rumî ve hatâyilerle dekorlu değişik şekiller görülür. İnce spiral kıvrıkdallar daha önce çinilerde (Bursa Yeşil Türbe çini lâhdi, Edirne Üç Şerefeli Cami avlusu, Gebze Çoban Mustafa Paşa Türbesi pencere alınlığı gibi) ve tezhiplerde göze çarpar. Kayseri Keykubadiye çinilerinde olduğu gibi, Selçuklulara kadar uzanan bir süsleme şeklidir. Bu çeşit keramikler yüksek kaliteleri, ince, zarif dekorları ile keramik sanatında orijinal bir görünüştür.

Tahminen 1530-1540 yılları arasına girebilecek bol sayıda keramiklerde mavinin yanında firûze renk de kullanılmıştır. Böylece bir tabakta ilk defa lâle, sümbül ve karanfil dekorlara katılarak daha sonraki keramiklerde geniş ölçüde hâkim olmuştur. Türklerde çok eskiden bilinen ve süsleme sanatında geniş yeri olan lâle, Ferdinand I'in elçisi Busbek tarafından ilk defa 1554'de soğanları gizlice kaçırılarak İstanbul'dan Avrupa'ya götürülmüştür.

XVI. yüzyılın ortalarında bol sayıda⁴ görülen değişik süslemeli çok zengin keramiklerle, İznik keramik sanatının dördüncü devri başlar. Şam'daki abîdelerde, bunlara benzer çinilere bakarak, yanlışlıkla Şam İşi denilen bu keramikler, açıkça mavi-beyaz gruba bağlanır ve daha sonraki mercan kırmızılı beşinci ve son devir İznik keramiklerine geçiş devri olarak önemlidir. Motiflerde lâle, sümbül ve karanfiller yanında, tomurcuk veya açılmış güller, enginar, balık pulu, rozet çiçekleri, bazen vazo veya madenî ibrik gibi şekiller görülür. Renkler de zenginleşerek üç çeşit mavi firûzeden başka, zeytunî yeşil, manganez veya menekşe moru ve konturlarda yeşilimsi siyah renkler ortaya çıkar. Bunlarda parlak renkler yerine mat ve buğulu dumanlı renkler, beyaz zemin yerine hafif dalgalı nüanslarla mavimtrak, bir zemin görülür. Bunlar, natüralist çiçeklerle, üslûplanmış çiçek dekorunun şahane bir karışması ile keramik sanatının en orijinal eserleri arasında yer alır. İznik kazılarında bu cins keramiklerden küçük

büyük, birçok parçalar bulunmuştur. British Museum'da, Kudüs'te Kubbet el Sahra'dan gelme bu gruptan bir kandilin daire ayağını çeviren kitabesi İznik'in ve Nakkaş Muslu'nun adı ile 956 (154) tarihini gösteriyor.

Oldukça küçük, 38 cm. boyundaki kandil, ışığın aşağı yansıması için dipsiz olarak yapılmıştır. Pek zengin olmayan çiçekli dekorlar yalnız mavi, firûze ve siyah renklidir. Halka ayağını çevreleyen kitabenin üçte biri yoktur, kalan kısmı da çok belirli değildir: "Derya pîr kim İznik'de Eşrefzadedir fi sene 956 (1549) fi şehri cemaziyel ulâ nakkaş el fakir el hakir Musli".

İznik kazılarında bulunan parçalar arasında Musli مصلی yazılı küçük bir kâse dibi ele geçirilmiştir.

Ayrıca Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri kayıtlarında bu ustanın adıyla ilgili bir belge bulunmamaktadır. Buna göre: "Musli ve arkadaşlarının Mirî Kâşi işlemekle hizmetli olan Mehmed'i yaralayıp kaçtıkları bunların bulunarak meselenin tahkik edilmesi ile ilgili 23 cemaziyel ulâ 982 (1574) tarihli hüküm İznik kadısına yazılmıştır." Bu kandilin yapılışından 25 yıl sonraki tarihtir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak İznik ve Kütahya atelyelerinde gittikçe artan çini imâlâtı yüzünden keramik işleri süratle azalmış, ancak ek çalışma olarak devam etmiştir. Mat ve dumanlı renkler, mimarî süslemeye uygun gelmediğinden bunların yerine daha parlak ve canlı renklerle yeni bir çini ve keramik dekoru aranmıştır. Böylece, İznik'te Türk keramik sanatının son ve en parlak devri başlamıştır.

Şam grubu ve Haliç grubu diye tanınan keramiklerde konturlar hafif yeşilimtrak renktedir. Fakat 16. yüzyılın ikinci yarısında konturlar koyu siyah renk almıştır. Londra'da Victoria and Albert Museum'da bulunan İstanbul Süleymaniye Camii kandilinde bu açıkça belli olur. Bu kandil Musli'nin kandilinden yedi yıl kadar sonra, tahminen 1557'de caminin tamamlandığı tarihlere vakfedilmiştir. Bunda konturlardan başka lotus çiçekleri ile bazı hatâyîler de siyah renklidir. Ağız kısmındaki firûze sır altına siyah renkli rumî kuşak, Musli'nin kandilindekinin benzeridir.

Kobalt mavisi zemin üzerinde detaylar soluk firûze, aradaki boşluklar hafa domates kırmızısı renktedir, henüz yeşil yoktur.

1561'de (Rüstem Paşa Camii) başlayan yeşil renk yerine 1571 (Sokolu Camii) de koyu bir zümrüt yeşili hâkim olmuş keramiklerde de aynı renkler kullanılmıştır.

Bütün dünya müzelerinin en kıymetli koleksiyonları arasında yer alan bu keramiklerde hâkim renkler, parlak beyaz zemin üzerine kobalt mavisi, tatlı bir yeşil firûze ve 50 yıl kadar devam eden kabarık parlak mercan kırmızısıdır. Bundan başka pembe, kahverengi, gri, bazen de renkli zemin üzerine rölyef halinde konulmuş başka renkler görülür. Siyah bir kontur renklerin akmasını önler. Karanfil, lâle, papatya, sümbül, gül, menekşe, zambak, nar çiçeği, erik çiçeği, asma ve servilerle çok zengin dekorları, bunlara adeta sonsuz bir bahar havası getirmektedir. Hançer biçiminde iri yeşil yapraklar, tabaklarda kaya ve dalga denen klâsik bordürler, bu dekorlara karakteristik bir ifade veriyor. Çintemani, bulut, balık pulu motifleri, çiçekli madalyonlar, yelkenliler de sık sık görülür.

Çeşitli dekorlarla, şişe denilen uzun boyunlu çini sürahiler de moda olarak bol sayıda kullanılmıştır. Bunların parlak beyaz ve mercan kırmızılı renklerle cazip endamlı şekilleri çok göz alıcıdır. Kulplu, geniş ağızlı sürahiler ayrı bir gruptur. Kulplu, bira kadehlerine benzer kupalar da yapılmıştır. Tabaklar üzerinde üzüm salkımları ve asma yaprakları, çiçekler arasında tavus ve kuş figürleri, ayakta kadın, erkek figürleri ve hayvan kavgaları ile çeşitli kompozisyonlar görülür. Türk keramiğinin bu en parlak devrine ait eserlere, çoktan çürütülmüş hayali bir görüşle ve Cluny Müzesi tarafından tesadüfen Rodos adasında bol sayıda satın alınmasına bakarak, uzun zaman Rodos veya Lindos İşi damgası vurulmuştur.

İznik kazılarında bu çeşit keramiklerden de birçok çeşitli parçalar çıkmıştır. XVII. yüzyıl sonunda İznik atelyelerinde çalışmalar durmuş, Kütahya çini ve keramikleri ihtiyacı karşılamıştır.

XVIII. yüzyılda Haliç'te kurulan atelyeler hakkında pek az bilgi vardır. Evliya Çelebi, Eyüp'te 250 imalâthane kurulduğunu kaydeder. Araştırmalarda, Haliç İşi denilen parçalar bulunmuş o yüzden bunlara o isim verilmiştir.

XVIII. yüzyılda Kütahya'da çok sevimli, modern anlayışlı ve kuvvetli bir üslûpla yeni bir keramik sanatı doğmuştur. Fincan, kâse, hokka ve matara gibi küçük boy kaplar, klâsik Türk keramiğinden uzaklaşarak serbest ve hafif fırça işleri ile lokal bir sanat karakteri taşır. Bunlarda mavi, kırmızı, sarı, mor ve yeşil renklerle küçük çiçekler ve madalyonlardan ibaret bir dekor görülür. Bu, Türk keramiğinin yarattığı son orijinal üslûp olmuştur. XIX. yüzyılda klâsik Türk keramiklerini taklit eden düşük kaliteli imalât yapılmaya başlanmış, böylece Türk keramik sanatının tarihi büyük devirleri sona ermiştir.